

Vladimír Svatoň: literatura prizmatem binárních opozic

Jiří Pelán
Univerzita Karlova
jiri.pelan@ff.cuni.cz

VLADIMÍR SVATOŇ: LITERATURE THROUGH THE PRISM OF BINARY OPPOSITES

The author analyzes Svatoň's reflection of literature, paying attention to the dialectic of a potential dual approach to literary facts being so constantly offered in his books and articles. This examination of interpretative options is not performed directly either as the Socratic quest for the only truth, or as the Hegelian transposition of binary opposites into triads, wherein the third member abolishes the original antagonism. The opposites under scrutiny — factual description and context, irony and hermeneutics, work and genre, monologue and dialogue, linearity and cyclicity etc. — are expounded by Svatoň as anthropologically conditioned vantage points.

KLÍČOVÁ SLOVA:

Vladimír Svatoň — György Lukács — Michail M. Bachtin — Alexandr N. Veselovskij — Alexandr A. Potebňa — literární teorie — hermeneutika — román
V. Svatoň — György Lukács — Michail M. Bachtin — Alexandr N. Veselovskij — Alexandr A. Potebňa — literary criticism — hermeneutics — novel

DOI

<https://doi.org/10.14712/23366729.2020.2.7>

Literárněhistorická erudice Vladimíra Svatoňe byla bezbřehá: mluvil stejně zasvěceně o francouzském klasicismu či ruském symbolismu, o německém romantismu či Veselovském, o Cervantesovi či Hrabalovi. Co ho však odlišovalo od většiny literárních historiků, byla kontinuální potřeba teoretické reflexe. Procházíme-li dnes jeho teoretické úvahy, jsme permanentně uváděni v údiv jejich filosofickou relevancí, systematickostí, vnitřní koherencí, hloubkou a pronikavostí.

V tomto příspěvku chci upozornit na osobitý — a po mém soudu zásadní — rys Svatoňovy teoretické reflexe, jímž je soustavné prošetřování dvojího možného pohledu na literární fenomény a z toho vyplývající dvouperspektivnosti jejich interpretace. Řada jeho studií tuto binárnost inzeruje už ve svém titulu: „Dvě teoretické koncepce románu v ruské porevoluční uměnovědě“ (1980), „V. M. Žirmunskij a dvojí tradice ruské poetiky“ (1980), „Dvojí koncepce textu v sovětské sémantice“ (1983), „Dvě cesty historické hermeneutiky v Rusku“ (1988), „Dvojí tvář symbolu v moderní literatuře“ (1992), „Dvojí věčnost, dvojí nekonečno“ (2004), „Na rozcestí mýtu a uto-

pie“ (2006) atd. Ať Svatoň upře svůj pohled kamkoli, všude se mu vynořuje podvojná alternativa, jak vidět věci, všude se objevuje *aut/aut*.

Tento dualismus má dialektickou povahu. Svatoň nepolarizuje rozdílná mínění, aby prokázal pravdivost jednoho a nedostatečnost druhého. Ví sice, že v interpretační praxi nelze zastávat antagonistická hlediska a je třeba volit — a on také jako interpret konkrétních děl jednoznačně volí —, ale teoretická konfrontace těchto hledisek není u něho nikdy vedena jako sokratovské hledání jediné pravdy či jako hegelovské převádění binární opozice na triádu, v níž třetí člen ruší původní antagonismus.

Ve Svatoňově pohledu je dialektika alternativních interpretačních schémat čímsi, před čím nelze uniknout — téměř antropologickou konstantou —, a tedy také čímsi principiálně legitimním. Pokud jako interpreti volíme, pak je to „politická“ volba. Volíme to, k čemu jsme disponováni, co nás zajímá více, co v našich očích představuje bohatší, jemnější, „pravdivější“ a nám bližší metodu výkladu kulturních fenoménů, s nimiž máme co do činění. V obecné rovině však naše volba dialektiku dvojího možného přístupu neruší.

Tento Svatoňův interpretační model si zaslouží pozornost už proto, že je z povahy věci (jakožto odmítnutí účelové metodologické redukce) zásadně neideologický, a už tím se liší od řady vlivných interpretačních návrhů, jež jsou dnes aktuální. Pokusím se alespoň naznačit jeho komplexnost.

Začít lze téměř odkudkoli: Svatoňovo uvažování má, jak už řečeno, podivuhodnou koherenci.

Začněme například jeho úvahou o předpokladech původních definic *littérature comparée* a *littérature générale*. Svatoň konstatuje, že za těmito koncepty lze odkrýt dvě protikladná paradigmatata vědeckosti: na straně jedné přístup pozitivisticko-přírodovědný, zjišťující biografická a „textová“ fakta, a na straně druhé přístup duchovědný, kontextuální, hermeneutický.¹ Zatímco první přístup popisuje a třídí jevy, druhý sestupuje do předpokladové vrstvy díla, k možnostem, z nichž autor volil, k „tradici“ a k „paměti“.

Hermeneutika v tomto smyslu ovšem může mít i vážnější oponenturu, jak o tom Svatoň uvažuje ve stati „Ironie a hermeneutika — dvě metody interpretace“.² Patří-li mezi základní postuláty hermeneutiky „předporozumění“ a objektivita hermeneutického kruhu, v případě „ironie“, konceptu romantických kořenů (v jádře „titánském“), rozhoduje naopak subjekt, rozvrhující stále nové postoje. Tento přístup — pro modernistickou fázi kultury zajisté mimořádně významný — akcentuje důležitost jedinečného zorného úhlu a individuálně vyhodnocovaného kontextu, zatímco hermeneutika — zdůrazňuje Svatoň — tematizuje zasaženost člověka promluvou druhého a narůstání poznání v rámci tradice. Za interpretačním schématem se tak vynořuje ontologická a gnozeologická perspektiva: v případě hermeneutiky vize světa, jenž není tříští věcí, ale celkem otevřeným lidské aktivitě.

Hermeneutika takto odkrývá souvislosti, jichž si ani autor není plně vědom: to, co Husserl označuje právě jako „předchůdnou půdu smyslu“.³ Jde o společnou bázi,

1 Svatoň 2002a.

2 Svatoň 2002b.

3 Svatoň 2002c. Srov. Hrbata 2019, s. 155: „Ze Svatoňova ústředního pojmosloví, osvojovaného, utvářeného a aplikovaného při promyšlení hlubinných struktur evropského myšlení

kolektivní tvárnou zkušenost. V této optice se dílo nejeví jako teleologicky uspořádaný celek, jehož výstavba je řízena autorovým záměrem, ale jako produkt širších souvislostí (v krajní formulaci je tu autor pouhým nástrojem a prostředníkem krásy, jež se má vyjevit). Odtud pak plynou další binární opozice: existuje literatura v individuálních, dobově podmíněných dílech, nebo v tradici posvěcených stylech, kánonech či žánrech? Je dílo promluvou (izolovanou akcí jedince) či znakem (jenž má dialogický charakter)? Stačí popsat je jako textový artefakt, či je nutno pochopit je jako estetický objekt? Je dílo výrazem autorovy vůle, jež si pouze slouží žánry a styly jako depozitářem prostředků, anebo použité prostředky mají svou autonomii a jsou v konkrétních případech aktualizovány humboldtovskou „vnitřní formou“, tvárným principem, organizujícím výstavbu výtvaru zevnitř?

Tyto opozice se ve Svatoňových očích zvláště zřetelně otiskují do románové formy. Románu věnoval dlouhou řadu studií. Všimněme si nejprve jeho studie „Historická poetika a její předpoklady“.⁴ Svatoň tu úvodem připomíná alternativu poetiky normativní a poetiky historické. Zatímco normativní poetika se snaží vytvořit univerzálně platnou klasifikaci postupů, stylů a žánrů, historická poetika sleduje proměnu těchto kategorií v čase. Ale také historická poetika se rozchází ve dvě varianty.

První postoj k předmětu historické poetiky reprezentuje Alexandr Nikolajevič Veselovskij. Básnický jazyk se podle něho skládá z formulí, motivů či syžetů, tradic posvěcených a relativně konvenčních stavebních prvků, stimulujících čtenářovu fantazii. Nejsou to sice jen imanentistické formy — Veselovskij v nich vidí sedimenty společenského smyslu —, jsou to však rozhodně prvky, jež leží pod vlastní autorskou promluvou. V literatuře představují saussurovskou „langue“.

Jiná je koncepce historické poetiky, již předložil Alexandr Afanasjevič Potebňa. Ve svých úvahách vyšel ze znakové teorie slova. Znak podle něho neurčuje jen význam (*signifié*) a zvuková podoba, tj. „vnější forma“ (*signifiant*), ale také „vnitřní forma“. Vnitřní forma je nový moment, jímž slovo pojmenovává nový konflikt či novou situaci. Podobně funguje i literární text: také zde nejde pouze o „označení“, ale o „přetvoření“ (formalisté budou mluvit o ozvláštňení). Vnitřní forma je takto u Potebni jménem pro významově tvárnou tendenci — pro to, čemu bude Mukařovský říkat „sémantické gesto“ —, postžitelnou hermeneutickou analýzou.

Podobně zásadní opozici registruje Svatoň v pojetí románu u Lukáce a Bachtina.⁵ Lukács v hegelovské stopě odmítá hledat kořeny románu ve starověké či středověké minulosti, a spatřuje v něm novodobý produkt rozkladu velké epické formy. Román je takto historicky datovaným výrazem ztráty celistvosti a jeho tématem je každodennost

a karteziánských obrátů v epistemologii [...], zvláště vystupují kategorie a pojmová spojení jako ‚předjednaná pole‘, ‚předpokladová půda‘ nebo určitá, ovšem neempirická ‚apriori‘ (Kantova apriorní složka poznání — předchůdné kategorie), ‚celistvý smysl‘ [...]“ — Za poznámku stojí, že podobnou předpokladovou vrstvu hledá i francouzský literárněteoretický strukturalismus (například Todorov). Fixuje však tuto vrstvu jako inventář possibilities, a má tak znovu blízko k „pozitivisticko-přírodovědnému“ přístupu. Historizace problému — předpokladová vrstva jako „tradice“ a „paměť“ — je tomuto pojetí vzdálená. Svatoňovou volbou je však právě tento — „hermeneutický“ — přístup.

4 Svatoň 1993b.

5 Svatoň 1993a, týž 2004, s. 111–120.

depersonalizovaného moderního světa. Bachtin román sleduje od helénistických časů a zdůrazňuje, že román nenavázal na epos, ale na okrajové žánry. Každodennost, všednost, pro Lukáče delimitující rys modernity, je u Bachtina především mnohohlasím společenského styku. Hlasy, jež jsou v románě evokovány, jsou pak symptomy rozdílných, relativizovaných světonázorů. Na rozdíl od Lukáče tak Bachtinova koncepce románu vyznívá optimisticky: mnohohlasý dialog neznamena stírání, ale obohacování smyslu.

Pozoruhodnou binární opozici vytvářejí časové souvislosti, jež román tlumočí.⁶ Svatoň připomíná, že minulost je tradičně vnímána dvojím způsobem. Již staré kroniky chápou čas jako míjení identického životního materiálu. Paradoxně z této časové sukcese pochází idea lineárního „pokroku“, jak ji zformuloval např. Condorcet. Na opačné straně se nachází pojetí času jako osnovy změn, po nichž už není cesta k předchozímu stavu. Podle této koncepce jsou civilizace proměňujícími se obecnými kategoriemi a realizují se opakovaně v cyklickém čase; tak to viděl Giambattista Vico. Lineární koncepce času nachází výraz v románu cesty a osobního vzestupu (v pikareskním románu, bildungsrománu, v románu deziluze). Výrazem druhého pojetí času — každodenního a návratného — je například *Paní Dalowayová* Virginie Woolfové, koncipovaná jako volná plavba chronologií, kde je vše v rámci cyklu přítomno naráz. Obecně tak proti sobě stojí román jako obraz doby a román, v němž ožívají atemporální mytické vzorce.

Parafrázovali jsme pouze několik vybraných Svatoňových textů; bylo by možno pokračovat. Ale domníváme se, že i tato stručná probírka je dostatečným dokladem hloubky a preciznosti Svatoňova myšlení a produktivnosti jeho binárních opozic. Málokdo vložil do rukou literárních badatelů tak funkční nástroje, a snad nikdo nenabídl tyto nástroje ve dvojí, často radikálně protikladné verzi.

Ve skutečnosti však u Svatoňe nikdy nešlo pouze o metodiku interpretace textů. Za texty vždy viděl aristotelskou „přírodu“, individuální i společenské bytí v perspektivě věčnosti i v konkrétním historickém čase. Ambivalence, o níž hovoří ve svých literárněteoretických pracích, byla pro něho zakotvena v samotné realitě našich životů. V existenciální rovině jsou jím analyzované protiklady — faktografie a kontext, ironie a hermeneutika, dílo a žánr, monolog a dialog, linearita a cykličnost atd. — založeny v prapůvodní otázce, zda naše životy určuje *liberum arbitrium*, nebo je vede kosmická *langue* vyšších zákonitostí. A v otázce, jež z toho vyplývá: jak v rámci této binární opozice definovat lidskou svobodu?

Jako dovětek k tomuto přehledu lze ocitovat závěrečnou pasáž Svatoňovy studie „Román a mýty“, ilustrující právě citované úvahy: „V Evropě se vyhrotil rozpor mezi představou o jedinci jako o bytosti autonomní a pragmatické, která jen někdy může dospět k nahlédnutí do tajemného řádu světa, nebo jako o bytosti nevědomě zapletené do sil přírody či kosmu, sloužící bezděčně jeho silám. Tento spor neustává: Evropané tak postrádají jasnou direktivu životního chování a nepochybně jsou připraveni o neproblematickou a harmonickou celistvost, kterou vynikají civilizace mimoevropské. Avšak žijí-li na hranici dvou možností, získávají zároveň schopnost, aby hledali řešení problémů a konfliktních situací různými cestami, aby se nakláněli nad otevřenou propastí rozporů a neuvázli v poutech jediného programu.“⁷

6 Svatoň 2009.

7 Svatoň 2017, s. 204.

LITERATURA:

- Hrbata, Zdeněk. „K hlubinným souvislostem: In memoriam Vladimíra Svatoně“. *Svět literatury* XXIX, 2019, č. 60, s. 154–157.
- Svatoň, Vladimír. „Dvojí koncepce klasického románu: Bachtin a Lukács“. In týž. *Epické zdroje románu*. Praha : ÚČSL AV ČR, 1993a, s. 41–52.
- Svatoň, Vladimír. „Historická poetika a její předpoklady“. In týž. *Epické zdroje románu*. Praha : ÚČSL AV ČR, 1993b, s. 7–22.
- Svatoň, Vladimír. „Dědictví Paula Tieghema a dnešní komparatistika“. In týž. *Z druhého břehu*. Praha : Torst, 2002a, s. 88–93.
- Svatoň, Vladimír. „Ironie a hermeneutika — dvě metody interpretace“. In týž. *Z druhého břehu*. Praha : Torst, 2002b, s. 13–20.
- Svatoň, Vladimír. „Text a předpoklady textu“. In týž. *Z druhého břehu*. Praha : Torst, 2002c, s. 21–24.
- Svatoň, Vladimír. *Proměny dávných příběhů*. Pardubice : Marie Mlejnková, 2004.
- Svatoň, Vladimír. „Literatura v čase, čas v literatuře“. In týž. *Román v souvislostech času*. Praha : Malvern, 2009, s. 91–102.
- Svatoň, Vladimír. „Román a mýty nového věku: tři variace faustovského mýtu“. In týž. *Na cestě evropským literárním polem*. Praha : Univerzita Karlova, 2017.